

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İNTEQRATİV ÜSLUBLAR – DİNİ ÜSLUB

Sevinc SADIQOVA¹,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

sevincsadigova@gmail.com

***Xülasə.** Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilində üslubların integrasiyası, bu integrasiya nəticəsində meydana çıxan integrativ üslublardan biri kimi dini üslub araşdırılır.*

Üslubların danışanın və yazanın linqvistik vasitələrdən öz məqsədinə, şəraitə və məqama uyğun istifadə etmə tərzini vurğulanır. İnsanların həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində (təhsil, elm, istehsalat, ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial və s. sahələr) öz fikirlərini ifadə etmək üçün nitqlərində bu və ya digər dil vasitələrini seçib işlətmələri, bu prosesin də ayrı-ayrı üslubların yaranmasına səbəb olması məsələsinə diqqət yetirilir. Daha sonra məqalədə Azərbaycan ədəbi dilində işlənən üslublar haqqında yığcam məlumat verilir, hər birinin spesifik cəhətləri qısa və konkret şəkildə sadalanır.

Həmçinin məqalədə Azərbaycan ədəbi dilində üslubların integrasiya etməsi məsələsi də araşdırılır, bu proses nəticəsində bir neçə alt üslubun meydana çıxmasına diqqət çəkilir. Integrativ üslublardan biri olan dini üslubun bir neçə bədi, elmi, ədəbi danışq üslublarının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməsi məsələsi təhlil olunur. Dini üslubun nəsihət-moizə tərzində olması, nəsihətamiz, ibrətamiz fikirlərdən geniş istifadə olunması vurğulanır.

***AÇAR SÖZLƏR:** dini üslub, üslubların integrasiyası, ədəbi dil, Azərbaycan dili, dini üslubun xüsusiyyətləri.*

Севиндж Садыгова

ИНТЕГРАТИВНЫЕ СТИЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ – РЕЛИГИОЗНЫЙ СТИЛЬ

***Резюме.** В статье рассматривается интеграция стилей в Азербайджанском литературном языке, религиозный стиль как один из интегративных стилей, возникший в результате интеграции. Подчеркивается, что стили – это способ использования говорящим и пишущим языковых средств в зависимости от их цели и ситуации. Люди используют речь для выражения своих мыслей в различных сферах жизни и деятельности (образование, наука, производство, общественно-политическая, экономическая, социальная и др.), уделяется внимание на вопрос*

¹ Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

выбора и использования тех или иных языковых средств, и в этом процессе появляются различные стили.

Затем в статье приводится краткая информация о стилях, используемых в Азербайджанском литературном языке, кратко и конкретно перечисляются особенности каждого из них. Также в статье рассматривается вопрос интеграции стилей в литературном Азербайджанском языке, в результате этого процесса отмечается появление нескольких подстилей. Анализируется вопрос о религиозном стиле, который является одним из интегративных стилей, включает в себя черты нескольких стилей – художественного, научного, литературно-разговорного стилей. Подчеркивается, что религиозный стиль заключается в стиле увещевания-проповеди, широко используемом назидательных идей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: религиозный стиль, интеграция стилей, литературный язык, Азербайджанский язык, особенности религиозного стиля.

Sevindj Sadigova

INTEGRATIVE STYLES IN THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE – RELIGIOUS STYLE

Abstract. The article deals with the integration of styles in the Azerbaijani literary language, the religious style as one of the integrative styles that emerged as a result of integration. It is emphasized that styles are a way of using language means by the speaker and writer, depending on their purpose and situation. The article shows that people use speech to express their thoughts in various spheres of life and activity (education, science, production, socio-political, economic, social, etc.), by choosing and use of certain language means, and that this process causes emergence of various styles.

Then, the article provides brief information about the styles used in the literary language of Azerbaijan, the specific aspects of each are briefly and concretely listed. The article also discusses the issue of style integration in the literary Azerbaijani language, as a result of this process, the emergence of several sub-styles is noted. The question of the religious style is analyzed, which is one of the integrative styles, includes the features of several styles - artistic, scientific, literary and colloquial styles. It is emphasized that the religious style consists of an exhortation-sermon style, which is widely used in edifying ideas.

KEYWORDS: religious style, style integration, literary language, Azerbaijani language, features of religious style.

Giriş

Nitqin təzahür formalarının müxtəlifliyi **üslubları** meydana çıxarmışdır. Ünsiyyət vəzifəsindən, şəraitindən asılı olaraq ifadə vasitələrinin müxtəlif təzahür formaları ancaq sistem təşkil etdikdə bu və ya digər üslubu formalaşdırır. Ədəbi dildən müxtəlif məqsədlərə xidmət etmək üçün istifadə olunur və

məqsəddən, mündəricədən asılı olaraq ifadə vasitələri fərqli təzahür şəkilləri kəsb edir. Bu fərqli təzahür şəkilləri isə danışanın və ya yazanın məqsədindən asılı olaraq istifadə edilən spesifik vasitə və üsullarla da bağlı olur; beləliklə də, ədəbi dilin müxtəlif qolları yaranır ki, belə qollara üslub deyilir. *Üslubiyyət* dilin ehtiyatları, işlənməsi və ifadəlilik imkanlarını öyrənən elm sahəsidir.

Ədəbi dilin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə uyğun olaraq işlədilməsi funksional əmələ gətirmişdir. Ədəbi dilin üslubları müəyyən funksiyaları, vəzifəni icra etdiyi üçün dilçilikdə funksional üslub adlandırılır. Funksional üslubların yaranması və inkişaf səviyyəsi, fəaliyyət dairəsi eyni deyildir.

Funksional üslublar tarixi kateqoriyadır, ədəbi dilin inkişafının konkret mərhələsində bu və ya digər üslub yaranır və inkişaf edir. Azərbaycan dilində bədii üslub çox qədim dövrlərdən, rəsmi-işgüzar üslub XVI əsrdən, publisistik üslub XIX əsrdən etibarən mövcuddur.

Üslubların təsnifi

Üslub danışanın və yazanın linqvistik vasitələrdən öz məqsədinə, şəraitə və məqama uyğun istifadə etmə tərzidir. “Üslub dedikdə biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük” [1, s.12]. İnsan həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində (təhsil, elm, istehsalat, ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial və s. sahələr) öz fikirlərini ifadə etmək üçün nitqində bu və ya digər dil vasitələrini seçib işlədir ki, bu da ayrı-ayrı üslubların yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları aşağıdakılardır:

- Bədii üslub
- Elmi üslub
- Publisistik üslub
- Rəsmi-işgüzar üslub
- Epistoluar üslub
- Ədəbi danışmaq üslubu

Bədii üslub kütləvidir, çox geniş miqyası əhatə edir, xalqın bütün nümayəndələri tərəfindən rahat şəkildə anlaşılır. Bədii üslubda müəllifin fikri bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə ifadə olunur, bədii üslub obrazlıdır, emosionaldır, ekspressivdir, təsiretmə funksiyası vardır, digər üslublarla müqayisədə xalq danışmaq dilinə daha yaxındır və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixinə görə digər üslublardan çox qədimdir. Bədii üslubun lirik (qəzəl, qəsidə, qoşma, gəraylı və s.), epik (roman, povest, hekayə və s.), dramatik (faciə, komediya və s.) janrları, hər janrın da spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu üslubda sözlər, ifadələr bədii təsirlik məqsədinə uyğun olaraq seçilib istifadə olunur.

Bədii üslubda dilin bütün söz qruplarından (dialekt, peşə-sənət sözlərindən, loru sözlərdən, məcazi mənalı, jarqon sözlərdən, arxaizm, tarixizm və neologizmlərdən, omonim, sinonim, antonimlərdən, az-az hallarda varvarizm və vulqarizmlərdən və s.), ritorik suallardan, bədii nidalardan, xitablardan, sitatlardan, epigraflardan çox geniş şəkildə istifadə olunur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında klassik məsnəvi janrında yazılan əsərlərdə ənənəvi olaraq

əsərlərin əvvəlində Allahın və peyğəmbərin tərifinə həsr olunmuş nət və minacat hissələri olurdu ki, bu da bədii üslub daxilində dini üslubun elementlərinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Elmi üslub elmi fəaliyyət sferasında istifadə olunan üslubdur, elmi təfəkkürün ifadə tərzidir, yığcamdır, dəqiqdir, məntiqlidir, obyektivdir, istifadə edilən söz və ifadələr birmənalı olmalıdır, məlumat vermə funksiyası vardır. Elmi üslubda terminlərdən, ixtisas sözlərindən, xüsusi ifadələrdən (araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlinmişdir ki; aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki; qeyd edilənlər onu deməyə əsas verir ki və s.), elmi sitatlardan, simvollardan, qrafiklərdən, sxemlərdən, cədvəllərdən, mürəkkəb cümlələrdən, sintaktik konstruksiyalardan çox geniş şəkildə istifadə olunur. Məhz bu səbəbdən elmi üslub kütləvi deyildir, digər üslublarla (bədii, publisistik və b.) müqayisədə geniş yayılmamışdır, elmi üslubda istifadə olunan dar sahə terminləri xalqın əksər nümayəndələri tərəfindən anlaşılmır. Məsələn: *“Modern sosial elmlərdən hesab edilən sosiologiya XIX əsrdə müstəqil bir elm kimi təşəkkül tapmışdır. Qərbi dünyasında XIX əsrdə meydana gələn siyasi, iqtisadi, elmi və sosial dəyişikliklərin yaratdığı böhranlar, bunların təhlili və həll yollarının axtarılması yeni elmi-nəzəri yanaşmalara ehtiyac yaratmışdır. Beləliklə, ictimai hadisələrin heç bir subyektiv dəyərləndirmə olmadan, obyektiv perspektivdən və empirik məlumatlara əsaslanaraq izah edilməsi zəruri idi. Sosiologiya da məhz belə yeni tələbatlara cavab olaraq meydana çıxan elmlərdən biridir”* [2, s.12].

Elmi üslubda elmi yeniliklər barədə dəqiq, aydın, məntiqli formada məlumat və izahat vermək əsas məqsəddir. Elmi üslubda yazılan əsərlərə dərslik, dərs vəsaiti, monoqrafiya, dissertasiya, elmi məqalə, tezis və s. misal göstərmək olar.

Publisistik üslub sosial, ictimai-siyasi məsələlərin şərhində istifadə olunan üslubdur, sadədir, kütləvidir, yığcamdır, təsirlidir, lazımi məqamlarda kəskindir, təsiretmə funksiyası vardır, onun formalaşmasında və inkişafında kütləvi informasiya vasitələrinin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Publisistik üslub universal xarakterlidir, kütləvi kommunikasiya üçün çox əlverişlidir.

Publisistik üslubda istifadə olunan janrlara məqalə, felyeton, oçerk, reportaj, intervü və s. aiddir. Bunların hazırlanmasında ictimai-siyasi leksikadan, mövzuya uyğun olaraq terminlərdən, məhdud dairədə işlənən sözlərdən, yarımçıq cümlələrdən, vasitəsiz nitqdən, ritorik suallardan, təkrarlardan, antitezalardan geniş istifadə olunur. Publisistik üslubda bir çox üslubların (bədii, elmi, rəsmi-işgüzar və b.) əlamətlərini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: *“Aprelin 6-da Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin (DQİDK) sədr müavini Səyavuş Heydərovun “Din və global təhlükəsizlik” kitabının təqdimat mərasimi keçirilib. AZƏRTAC xəbər verir ki, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunda (Aİİ) keçirilən tədbirdə əvvəlcə ölkəmizin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə canlarını qurban vermiş şəhidlərimizin əziz xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib. Aİİ-nin rektoru, dosent Aqil Şirinov çıxış edərək bildirib ki, global müstəvidən baxdıqda, xüsusilə XX əsrdən etibarən dünyanın müxtəlif bölgələrində din təcə mənəviyyət mövzusu deyil, həm də təhlükəsizlik mövzusu olaraq önə çıxmağa başlayıb. İslam başda olmaqla, heç bir din insanları zorakılığa, terrora sövq etmir, əksinə, sülhə dəvət edir. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Mübariz Qurbanlı çıxışında kitabın nəşrini zəruri edən amillərdən söz açıb. Bildirib ki, əsərdə qaldırılan məsələlər bugünkü dünyamızda baş verən hadisələr fonunda çox böyük əhəmiyyət daşıyır”* [3, s.6].

Rəsmi-işgüzar üslub. Cəmiyyətdə rəsmi və işgüzar münasibətləri ifadə etmək üçün tərtib edilən sənədlərin üslubu rəsmi-işgüzar üslub adlanır. Rəsmi-işgüzar üslub daha çox yazılı formada istifadə olunduğu üçün bu üsluba rəsmi sənədlərin üslubu da deyilir.

Rəsmi-işgüzar üslub bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə xarakterizə olunur:

- Rəsmi-işgüzar üslub ictimai həyatın hüquqi sferasında istifadə olunur;
- Rəsmi-işgüzar üslubun əsas funksiyası qaydaların müəyyənləşdirilməsidir;
- Rəsmi-işgüzar üslubda ünsiyyətdə olan şəxslər arasında münasibətlər rəsmidir;
- Rəsmi-işgüzar üslubda qurulan nitqə öncədən hazırlıq görülür;
- Rəsmi-işgüzar üslubda olan nitq standartlaşdırılmış nitqdır;
- Rəsmi-işgüzar üslubun mövzu çevrəsi məhduddur;
- Rəsmi-işgüzar üslubda olan nitq daha çox yazılı formadadır;
- Rəsmi-işgüzar üslubda fikirlər şəxssiz formada ifadə olunur;
- Rəsmi-işgüzar üslubda sözlər dəqiq, birmənalı, ümumiləşmiş şəkildə işlədilir, lüzumsuz söz və ifadələrə, təkrarlara yer verilmir, kargüzarlığa məxsus terminlərdən, ştamptə xarakterli xüsusi ifadələrdən istifadə olunur, fikir aydın, konkret şəkildə izah olunur;
- Rəsmi-işgüzar üslubda emosionallıq minimum dərəcədədir; ekspressivlik dərəcəsi aşağıdır.

Rəsmi-işgüzar üslubdan diplomatik, hüquqi, iqtisadi, ticari, mədəni əlaqələrin qurulmasında, bu sahələr üzrə işlərin aparılmasında istifadə olunur.

Rəsmi-işgüzar üslub üçün əsrlər boyu formalaşmış və standart nümunələrdə, işgüzar sənədlərin tərtib olunması təlimatlarında düstur kimi möhkəmlənmiş ənənələr böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir sıra dövlət müəssisələrində: notariat kontorlarında, hüquq məsləhətxanalarında, məhkəmə və hüquq mühafizə orqanlarında, mənzil-istismar sahəsi idarələrində və başqa yerlərdə divarda sənədlərin tərtibi qaydalarına aid nümunələrin asıldığını görmək olar. Əksər dövlət qurumlarında standart mətnlərin çap edildiyi hazır blanklardan da istifadə olunur ki, vətəndaş lazımı məlumatları həmin blankdakı boş xanalara yazsın.

Rəsmi münasibətlər müraciət olunanın kimliyindən (bu, bir dövlət məmuru, yaxud yaxın qohum da ola bilər) asılı olmayaraq qurulur. Buna nümunə olaraq, etibarnamə, vəsiyyətnamə mətnlərini göstərmək olar. Rəsmi-işgüzar nitqdə tərəflər dəqiq və ciddi olaraq qeyd alınır. Onları ifadə etmək üçün xüsusi hüquq terminlərindən istifadə olunur: iddiaçı, cavabdeh, müraciət edən, etibarlı şəxs, təmsilçi, vətəndaş.

Rəsmi-işgüzar üsluba aid mətnlərdə sənədlərin tarixi, nömrəsi, sənədə atılan imzalar xüsusi rol oynayır. Həmin mətnlərin sənəd olması onların başlıca xüsusiyyətidir, bu xüsusiyyət sənədin yazı tərzində, dil unifikasiyasında, standart situasiyaların yaradılmasında özünü göstərir.

Əmr, qərar, müqavilə, nizamnamə, təlimat, xidməti məktub və s. kimi sənədlərin tərtib olunması üçün xüsusi dövlət standartları işlənib hazırlanır. Hər bir sənəd rekvizitlərdən (latın dilində requisitum tələb edilən, sənədə dair zəruri tərtibat), yəni ayrı-ayrı məcburi elementlərdən ibarətdir. Sənədin rekvizitlərinin müəyyən ardıcılıqla vərəqdə sıralanmış məcmusu onun formulyarı adlanır. Məsələn, xidməti sorğu məktubunun aşağıdakı rekvizitləri vardır: sorğunun aktuallığının əsaslandırılması; sorğunun məzmunu, sorğu təmin edildiyi halda gözlənilən nəticə;

zəmanətin tərtibi. Daha bir misal olaraq: xahiş, yaxud təklif məktubunun rədd edilməsi ilə bağlı cavab məktubu aşağıdakı sxem üzrə tərtib olunmalıdır: xahişin təkrar olunması; xahişin nə üçün təmin edilə bilməməsinin, yaxud təklifin nə üçün qəbul edilə bilməməsinin səbəbləri; təklifin rədd edilməsinin bildirilməsi. Bütün bu qeyd olunanlar rəsmi-işgüzar üslubun bütün növlərinə, alt üslublarına eyni dərəcədə aiddir. Rəsmi-işgüzar üslubun alt üslubları bunlardır: Qanunverici alt üslub; Administrativ alt üslub; Diplomatik alt üslub.

Qanunverici alt üsluba kodeks, nizamnamə, təlimat, hüquqi xarakterli şifahi arayışlar, məhkəmə proseslərindəki çıxışlar və s. aiddir.

Administrativ alt üsluba müqavilə, əmr, akt, ərizə, işgüzar məktub, fərman, sərəncam kimi sənədlər aiddir. Məsələn:

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinə söykənən və dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsi olan yüksək dini-mənəvi mühitin qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini, dini fəaliyyətin təşkili sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi öz tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaratsın.

2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun strukturuna daxil edilməsini təmin etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi:

3.1. iki ay müddətində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nizamnaməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla təsdiq etsin;

3.2. bu Sərəncamdan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

4.1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktlarının bu Sərəncama uyğunlaşdırılmasına dair təkliflərini üç ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

4.2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin normativ hüquqi aktlarının bu Sərəncama uyğunlaşdırılmasını üç ay müddətində təmin edib Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

4.3. mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının bu Sərəncama uyğunlaşdırılmasını nəzarətdə saxlasın və bunun icrası barədə beş ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

4.4. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun bina ilə təmin edilməsi üçün iki ay müddətində tədbirlər görüb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

4.5. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi və texniki təminatı ilə bağlı zəruri tədbirləri həyata keçirsin;

4.6. bu Sərəncamdan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

5. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ

hüquqi aktlarının və normativ xarakterli aktların bu Sərəncama uyğunlaşdırılmasını təmin edib Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə məlumat versin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 9 fevral 2018-ci il.

Bir sıra rəsmi mətnlər arayış xarakterli sənədləşməyə aiddir. Bunlara akt, protokol, xidməti məktub və s. misal göstərmək olar.

Diplomatik alt üsluba beynəlxalq müqavilələr, notalar, bəyanatlar aiddir. Rəsmi-işgüzar üslubun alt üslubları sistemində diplomatik üslub xüsusi yer tutur. Bu, onun tarixi ilə bağlıdır. Orta əsrlərdə Qərbi Avropada diplomatiya dili kimi latın dilindən, XVIII-XIX əsrlərdə isə fransız dilindən istifadə olunurdu. Bu gün diplomatik üslubda beynəlmiləl terminlər olan attaşə, akkreditə, konvensiya, pakt, depozitari və s. kimi fransız, latın, yunan mənşəli xeyli sayda sözün işlənməsinin səbəbi bununla bağlıdır.

Azərbaycanda XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətəinin əmri ilə türk dili (Azərbaycan türkcəsi) dövlət dili kimi işlənməyə başlamış, bütün dövlət işləri və xarici dövlətlərlə diplomatik əlaqələr ana dilimizdə aparılmışdır, bu da ana dilində diplomatik üslubun inkişafına təkan vermişdir.

Diplomatik alt üslubun özünəməxsus, xüsusi nitq etiketləri mövcuddur, onlar diplomatik protokolun tərkib hissəsidir. Protokol – beynəlxalq ünsiyyətdə ənənəvi olaraq riayət edilən, hamı tərəfindən qəbul olunmuş məcburi qaydaların məcmusudur. Digər alt üslublarda isə protokol sözü “iclasda, müşavirədə baş verən bütün proseslərin qeydə alındığı sənəd” mənasında işlənir.

Bu sənədlərin istifadəsi kifayət qədər müstəqil şəkildə irəli sürülmüş təklifi, danışıqlarda yaranmış vəziyyəti təsbit etmək, qarşı tərəfin nəzərdən keçirməsi üçün yeni elementləri daxil etmək imkanı verir; lakin bir qayda olaraq, bu sənədlər rəsmi status daşımır, işgüzar fəaliyyət prosesində meydana çıxan yarım-rəsmi xarakterli fərqi məktublardır.

Epistoliar üslub müxtəlif növ məktublarda yazıldığı üslubdur, ilk yarandığı dövrlərdə şəxsi məktublarda yazıldığı üslub olsa da, sonralar bu üslubun əhatə dairəsi genişlənməmiş, məktublarda ictimai, rəsmi, işgüzar mahiyyət kəsb etmişlər.

Dilçilik ədəbiyyatında epistoliar üslubun dörd janrı ayırd edilmişdir: ailə-məişət məktubları, dostluq məktubları, rəsmi məktublarda, açıq məktublarda.

Ailə-məişət məktubları uzun zaman istifadə olunmuş, lakin artıq əhəmiyyətini itirmiş, köhnəlmiş, sıradan çıxmış (buna səbəb müasir texnologiyaların inkişafı və hər kəs üçün əlçatan olması, dərhal əlaqənin, informasiya mübadiləsinin yaradıla bilməsi, vaxt itkisinin olmaması və s.-dir) məktublaşma janrıdır. Bunlar xüsusi tərzdə yazılırdı, əvvəldə xüsusi ştamp xarakterli, dəbdəbəli, bir qədər poetik söz və ifadələrlə salamlama, hal-əhval tutma, daha sonra ailə üzvləri, yaxın-uzaq qohumlar barədə, gündəlik həyat tərzini, yaxud şəxsin həyatında baş vermiş hər hansı qeyri-adi hadisə barədə ətraflı məlumat verilir. Məktubun sonunda, bir qayda olaraq, yenə də təmtəraqlı söz və ifadələrlə xudahafizləmə hissəsi yer alırdı. Dostluq məktubları da, təxminən bu səpkidə yazılırdı.

Rəsmi məktublarda siyasi, ictimai məzmununda olur, əksər hallarda dövlət xadimlərinin bir-biri ilə yazışmalarıdır. Açıq məktublarda, adətən, konfliktli situasiyalarla əlaqədar yazılır, mətbuatda dərc olunur. Bu məktublarda həm bir, həm də bir neçə şəxs tərəfindən yazıla bilər. Məsələn, prof. Həsən Mirzəyevin

yazdığı və onunla birgə daha üç alimin imzaladığı, erməni separatizmi ilə bağlı Qalina Storovoytovaya ünvanlanmış açıq məktub. Bu məktub adresata göndərilməklə yanaşı, 12 mart 1992-ci il tarixində “Vətən səsi” qəzetində də dərc edilmişdi. Azərbaycan ziyalılarından 91 nəfərin Naxçıvan MR Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyevə ünvanladığı “Azərbaycan sizin sözünüzü gözləyir” başlıqlı məktubu 15 oktyabr 1992-ci il tarixində “İki sahil” qəzetinin 42(1287)-ci sayında dərc edilmişdi: *“Möhtərəm Heydər bəy! Hamımız görürük ki, respublikamızın, xalqımızın vəziyyəti gündən-günə ağırlaşır. Azərbaycan sözün əsl mənasında iqtisadi, mənəvi böhran keçirir. Bunun da əsas səbəbi son illər respublikada mövcud olan və getdikcə daha da güclənən hakimiyyət böhranıdır. Ali hakimiyyət və idarəetmə orqanları Konstitusiyaya zidd, “real vəziyyətə uyğun” fəaliyyət göstərməklə, əslində iflic vəziyyətinə düşmüşdür. Bir çox dövlət orqanları heç bir hüquqi əsas olmadan yaradılıb fəaliyyət göstərir. Bir sözlə, mövcud iqtidar siyasi-iqtisadi gedişatlara tam nəzarət edə bilmir... Heydər bəy! Bizim bu müraciətimizə minlərlə Azərbaycan vətəndaşı məmnuniyyətlə qoşulmağa hazırdır. Hələlik isə ilk addım olaraq bunu bir qrup ziyalılar adından biz edirik. Biz həm öz, həm də on minlərlə respublika əhalisi adından Sizdən xahiş edirik ki, yaradılmaqda olan Yeni Azərbaycan partiyasına rəhbərlik etməyə razılıq verəsiniz. Azərbaycan Sizin sözünüzü gözləyir”* [4, s.43-46].

Açıq məktublarnın yazılması zamanı da ştamp xarakterli söz və ifadələrdən istifadə olunur, məzmunu daha çox tənqidi səciyyə daşıyır.

Ədəbi danışq üslubu danışq nitqinin əsasını təşkil edir, bu üslubda qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən geniş şəkildə istifadə olunur. Ədəbi danışq üslubu “kitab üslubu, kitab danışığı” deyildir, bəzən bu anlayışları qarışq salırlar. Ədəbi danışq üslubunda ümumişlək sözlərdən, frazeoloji birləşmələrdən, emosional sözlərdən, nidalardan və modal sözlərdən, yarımçıq və müxtəsər cümlələrdən çox istifadə olunur. Həmçinin, bu üslubda mimika və jestlərdən də geniş istifadə edilir.

Ədəbi danışq üslubu bütün üslublarla möhkəm əlaqədə olub, üslubi əlaqələrin mərkəzində dayanır. Bu üslubun istifadə dairəsi çox genişdir. Hansı sahədə fəaliyyət göstərməsindən, hansı ixtisas sahibi olmasından asılı olmayaraq hamı bu üslubdan istifadə edir. Ədəbi danışq üslubunun söhbət, çıxış, məruzə və s. kimi janrları vardır.

Ədəbi danışq üslubu rəsmi ədəbi danışq üslubu və qeyri-rəsmi ədəbi danışq üslubu olmaqla iki qola ayrılır. Rəsmi ədəbi danışq üslubuna nümunə olaraq 4 aprel 2019-cu ildə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunda “İslam sivilizasiyası və elm: tarix və müasirlik” mövzusunda keçirilmiş konfransın açılışında çıxış edən Aİİ-nin ovaxtkı rektoru, i.f.d. Ceyhun Məmmədovun nitqinin mətninə diqqət yetirək: “Elm və din arasındakı əlaqələr hər zaman müzakirə obyektinə olmuşdur. Əsrlərlə davam edən bu mübahisələrdə bəzən elm və dinin bir-birindən ayrı tutulmasının vacibliyi fikri irəli sürülmüşdür. Həm elm, həm də din eyni həqiqətləri sübut etməyə çalışdığı üçün aralarında müəyyən körpü mövcuddur. Bu baxımdan, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu gəncləri Din psixologiyası, Din sosiologiyası, Dinlər tarixi və fəlsəfəsi kimi qovuşuq elm sahələrində tədqiqatlara cəlb edir və bu araşdırmaların gələcəkdə din sahəsi ilə yanaşı, müxtəlif elm sahələrinə də töhfə verə biləcəyi qənaətindədir. “İslam sivilizasiyası və elm: tarix və müasirlik” konfransı İnstitutun sözügedən sahədə atdığı addımlardan biridir. Ümid edirik ki, bu elmi tədbir Dinşünaslıq, Din sosiologiyası, Din psixologiyası, Dinlər tarixi, Mədəniyyətşünaslıq, Fəlsəfə və digər yaxın əlaqəli sahələrdə araşdırma

aparan gəncləri bir araya gətirərək, fənlər arası istiqamətdə tədqiqatların inkişafına öz töhfəsini verəcək” [5]

Azərbaycan ədəbi dilində üslubların inteqrasiyası

Ədəbi danışiq üslubundan bəhs edərkən üslubların inteqrasiya halını da xatırlamaq vacibdir. Çünki ədəbi danışiq üslubu məqamından asılı olaraq həm elmi, həm bədii, həm publisistik üslubun əlamətlərini özündə ehtiva edir. Bir neçə üslubun inteqrasiyası nəticəsində elmi-kütləvi, dini və s. kimi üslublar meydana çıxır.

Elmi-kütləvi üslub son onilliklərdə maariflənmənin kütləviləşməsi ilə bağlı yaranmışdır, burada elmi üslubun xüsusiyyətləri aparıcı olsa da, bədii və publisistik üslubların əlamətləri də vardır. Elmi-kütləvi üslubun mahiyyəti elmi məlumatları sadə, elm adamı olmayanların anlayacağı aydın dillə ifadə etməkdən ibarətdir. Bunun nəticəsində ayrı-ayrı elm sahələrinə aid biliklər sadə tərzdə ifadə olunur, bu zaman bir qədər obrazlılığa, bir qədər publisistik tərzə meyil edilir ki, bu fərqli ifadə tərzini elmi-kütləvi üslubu meydana çıxarır.

Dini üslub da bir neçə üslubun inteqrasiyası nəticəsində (ədəbi danışiq, bədii, elmi və b.) formalaşır. Dini üslub üçün ədəbi danışiq üslubunun elementlərinin yüksək səviyyədə olması, elmi faktlara istinad edilməsi, həmçinin müəyyən məqamlarda sözün bədii gücündən də istifadə olunması xarakterikdir.

Dini üslub bəzən nəsihət-moizə üslubu da adlandırılır. M.Cahangirov nəsihət moizə üslubu barədə bəhs edərkən onu mülayim-yumşaq ifadə tərzini adlandırır.

Azərbaycanda orta əsrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər bu üslubda müəyyən əsərlər yazılmış, bunların bir qismi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır (Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”, Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihabud-dumu”, Əbdüssalam oğlu Məhəmməd Müskürinin “Zübdətül-İslam”, Abdunnafi Ağdaşının “Təlimüs-Salat”, Hacı Zəkəriyyə Əfəndinin “Şəraiül-İslam”, Ovacıqlı Məhəmməd Səidin “Üç yüz məsələ”, Əbdürrəhim Hadızadənin “Kitabi-şəriət”, Muxtar Əfəndi Əfəndizadənin “Şəraiül-İslam”, Mir Məhəmməd Kərim ağa Bakuvinin “Kəşfül-həqayiq”, Şəkəvinin “Təfsir-əl bəyan”, Mirzə Abbas Abbaszadənin “Birinci şöbə üçün şəriət dərsi”, “İkinci şöbə üçün şəriət dərsi” və s.).

Bunlardan Əbdüssalam oğlu Məhəmməd Müskürinin Qafqazda Azərbaycan türkcəsində yazılmış ilk elmihal kitabı olan “Zibdətül-İslam” kitabından bir parçaya nəzər salaq: *“Şöylə rivayət olunmuşdur ki, bir kimsənə iki günlük yola ya ziyadə yola müsafir olub gidərsə ol kişiyə caizdur namazın kasir qıla yəni dörd rəkat fərz isə iki rəkat qıla. Gün orta kimi ilkindi kimi işağ kibi. Və əgər axşam namazi olsa və ya sabah namazi olsa kasr caiz dəgüldür”* [6, s.145].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövründə bu üslub fəaliyyətini dayandırsa da, ikinci dəfə müstəqillik əldə olunduqdan sonra bu üslubun da inkişafında yeni bir mərhələ başlamışdır (Məmmədov E. Tarixi və müasir kontekstdə dəyər (əxlaq) problemi: analitik-komporeativ qeydlər. Bakı, 2021; Məmmədov E. Quran ayələrinin mövzular üzrə təsnifatı Fehrist (3 cildə). Bakı, 2013; Məmmədov E. Ramazanı tanıyaq: 30 sual-cavabda Ramazan ayı və orucu. Bakı, 2015; İsmayılov M. Təfsir üsulu və tarixi. Bakı, 2013; Qafarov A., Şirinov A. İslam fəlsəfəsi. Bakı, 2019; Niyazov Ə. Qafqazda elmihal ənənəsi və ilk elmihal nümunəsi: “Zibdətül-İslam” (transliterasiya və transkripsiya). Bakı, 2019 və s.).

Bu mərhələdə yazılan əsərlərdə də dini üslub öz spesifikliyini mühafizə etmişdir: *“Tövhidmərkəzli əxlaq düşüncəsinə görə, mömin etdiyi əməllər müqabilində dünyəvi hər hansı bir mənfəət gözləməməlidir. Əlbəttə ki, bu, əxlaqi davranışların heç bir dünyəvi faydası olmayacağı mənasına gəlmir. Mömin dünyanın əxlaqi nizamını qurmaqla məsuliyyət daşıyır. Yalnız o, əxlaqi nizam qurmağa və ya bərpa etməyə çalışdıqda, belə məqsəd kimi Allahın razılığını əsas götürməlidir”* [7, s.56-57]. Verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi dini üslub üçün fikirlərin mülayim nəsihət tərzində ifadəsi xarakterikdir.

Dini üslubdan bəhs edərkən, bir nüansı da diqqətə çatdırmaq zəruridir. Azərbaycanda son onilliklərdə dini mövzularda xeyli miqdarda əsər nəşr olunmuşdursa da, bunların əksər hissəsi tərcümə ədəbiyyatıdır, əsasən, ərəb və türk dillərindən dilimizə tərcümə edilmiş əsərlərdir. Lakin ümid edirik ki, dini üslubda ana dilimizdə yazılmış orijinal əsərlərin sayı artacaqdır, buna respublikamızda yaradılan münbit şərait dövlətimizin bu sahəyə xüsusi diqqət və qayğısı nəticəsində dini araşdırmaların vüsət alması da müsbət təsir göstərir.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dilində üslublar, həmçinin integrativ üslublar mövzusunun təhlili bizə onu deməyə əsas verir ki, dilimizdə dini üslubun formalaşması prosesi kifayət qədər qədim tarixə malikdir. İlk yarandığı dövrlərdə dini üslub bədii üslubun tərkib hissəsi kimi, yaxud onun bir qolu kimi formalaşsa da, sonrakı dövrlərdə dini üslub alt üslub kimi ayrılmış, özünün spesifik xüsusiyyətləri, əlamətləri müəyyənləşmişdir.

Müasir dövrdə dini üslub integrativ üslub kimi elmi, bədii, ədəbi danışığ üslublarının xüsusiyyətlərini özündə cəm etmişdir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra dini üslubun inkişaf etməsi üçün münbit şərait yaranmışdır, o zaman bu üslubun gələcəkdə daha da təkmilləşəcəyi, cilalanacağı, spesifik xüsusiyyətlərinin daha da dəqiqləşəcəyi mütləqdir; bu proses dini üslubda Azərbaycan ədəbi dilində yeni-yeni orijinal əsərlərin yazılaraq çap olunmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1962, 270 s.
2. Qənbərov A. Din sosiologiyası. Bakı: AVE Print MMC, 2022, 288 s.
3. “Azərbaycan” qəzeti, 7 aprel 2023, №71 (9238), s.6.
4. Mirzəyev H. Müstəqillik uğrunda, mübarizə yollarında. Bakı: “Elm”, 2006, 688 s.
5. “İslam sivilizasiyası və elm: tarix və müasirlik” mövzusunda konfransın materialları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 184 s.
6. Niyazov Ə. Qafqazda elmi ədəbiyyatın və ilk elmi ədəbiyyatın nümunəsi: “Zibdətül-İslam” (transliterasiya və transkripsiya). Bakı: “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2019, 208 s.
7. Abuzərov N. İslam əxlaqı. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 168 s.
8. <https://president.az/az/articles/view/27001>